

Jaworski, Romuald / Ners, Adam

Wpływ ruchu "Wiara i Światło" na rozwój religijny osób z upośledzeniem umysłowym

---

Studia Płockie 28, 141-164

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Romuald Jaworski, ks. Adam Ners

WPLYW RUCHU „WIARA I ŚWIATŁO” NA ROZWÓJ RELIGIJNY OSÓB Z UPOŚLEDZENIEM UMYSŁOWYM

W życiu społecznym można spotkać postawy negujące podmiotowość osób z upośledzeniem umysłowym, ich rozwój poznawczy i emocjonalny. Nawet w Kościele, jak twierdzi Jean Vanier, osoby te nie zawsze są poważane i dostrzegane jako ważna część Ciała Chrystusowego. Jedną z konsekwencji takiego sposobu myślenia jest negacja sfery duchowej i możliwości rozwoju religijnego tych osób. Istnieje więc potrzeba uświadomienia społeczeństwa (w tym także duchownych), że osoba z upośledzeniem umysłowym zdolna jest, zgodnie ze swymi możliwościami, rozwijać swoją religijność. Tę uświadamiającą rolę pełni, przez swoją działalność, ruch „Wiara i Światło”.

W niniejszym artykule rozwój religijny osób z upośledzeniem umysłowym zostanie rozpatrzony w powiązaniu z ruchem „Wiara i Światło”. Podejmując to zagadnienie należy podkreślić, że upośledzenie umysłowe nie jest chorobą, może być natomiast wynikiem choroby, często w okresie rozwoju płodowego. Jest to stan zaburzenia w rozwoju, głównie poznawczym, choć niejednokrotnie wiążą się z tym nieprawidłowości rozwoju fizycznego. Poziom intelektualnego funkcjonowania zdeterminowany jest przez: wyposażenie genetyczne, odpowiednie odżywianie w okresie rozwijania się mózgu, pojawienie się choroby lub uszkodzenia upośledzającego funkcje mózgu oraz stymulacji i wykształcenia, które dana osoba otrzymuje w okresie wzrostu.¹

Ze względu na niską świadomość społeczeństwa o rozwoju religijnym omawianej grupy osób, wydaje się pożyteczne szersze omówienie powyższych zagadnień. Konkluzją tych dociekań będą wnioski pastoralne.

I. Podmiotowość osób z upośledzeniem umysłowym

Pomimo wielu wysiłków podejmowanych w celu stworzenia wyspecjalizowanych ośrodków dla ludzi niepełnosprawnych, we współczesnym społeczeństwie goniącym za sukcesem, wydajnością, gromadzeniem dóbr materialnych, z trudnością

¹ Por. D. M. Wulff, *Psychologia religii klasyczna i współczesna*, Warszawa 1999, s. 97.

przychodzi przyjmowanie czy nawet znoszenie obecności osoby z upośledzeniem umysłowym.²

B. Wright porównuje stosunek społeczeństwa do osób niepełnosprawnych z tym, jaki występuje wobec grup mniejszościowych, narodowościowych, etnicznych, religijnych.³ Społeczeństwo wyznacza im swoiste ramy funkcjonowania: mają nie tylko znać swoją gorszą sytuację, lecz w niej trwać i zgodnie z nią postępować. Myśląc o człowieku z upośledzeniem umysłowym trzeba pamiętać, że jest osobą w pełnym tego słowa znaczeniu. Stan zdrowia fizycznego i umysłowego nic nie dodaje, ani nic nie ujmuje, godności osoby ludzkiej. Również ONZ potwierdziła podmiotowość oligofreników, zatwierdzając „Deklarację praw osób upośledzonych umysłowo”.⁴ Papież jest zdania, że osoby z upośledzeniem umysłowym mimo ograniczeń i cierpienia stanowią o szczególnym znaczeniu godności i wielkości człowieka.⁵

Dramat osób z upośledzeniem polega na tym, że mając mniejsze możliwości intelektualne i manualne, potrzebują częstszych i głębszych kontaktów uczuciowych i interpersonalnych. Tymczasem mają ich mniej, albo nie mają wcale.⁶ Jest to związane z depersonalizacją, niedowartościowaniem i wykluczeniem ich poza nawias normalnego życia. K. Mrugalska uważa, że bardzo ważnym elementem pomocy jest odmitologizowanie problemu dziecka upośledzonego, zdjęcie z niego piętna nienormalności i patologii.⁷ Trzeba zobaczyć osoby z upośledzeniem umysłowym jako ludzi, którzy mają osobiste problemy, swój specyficzny światopogląd, emocje i prawo do wypowiedzania swego zdania.⁸ Człowiek upośledzony ma te same potrzeby psychiczne i fizyczne jak inni. Głównymi jego problemami są: zwolnione dojrzewanie, trudności w uczeniu się i rozumieniu oraz przystosowaniu społecznym na poziomie człowieka dorosłego. Jego procesy intelektualne są na niższym poziomie rozwoju, ale to nie znaczy, że człowiek upośledzony, zwłaszcza w stopniu lekkim i umiarkowanym, będzie do końca życia dzieckiem. „Osoby dotknięte upośledzeniem fizycznym lub umysłowym – mówi Jan Paweł II – nie mogą zdążyć tzw. normalną drogą życia. W zamian za to posiadają zazwyczaj zalety, które w społeczeństwie materialistycznym często ulegają zwyrodnieniu czy nawet zapomnieniu”.⁹

² Por. J. Vanier, *Osoba upośledzona w społeczeństwie*, „Światło i Cienie”, 1992, nr 1, s. 14.

³ Por. T. Witkowski, *Zmiany mentalności w stosunku do osób niepełnosprawnych*, w: M. Wątorska, W. Otrębski (red.), *Wokół osób niepełnosprawnych*, Lublin 1994, s. 28.

⁴ Por. *Deklaracja praw osób upośledzonych umysłowo*, „Światło i Cienie”, 1993, nr 1, s. 25.

⁵ Por. Jan Paweł II, *Laborem exercens*, Wrocław 1995, nr 22.

⁶ Por. J. Vanier, *Cierpienia osoby z upośledzeniem umysłowym*. W: *Chleb i sól – pismo wewnętrzne ruchu „Wiara i Światło”*, [b. m. w.], 1993, z. 1, s. 12.

⁷ Por. K. Mrugalska, *Rozmowa*, „Światło i Cienie”, 1992, nr 4, s. 4-5.

⁸ Por. M. Kościelska, *Oblicza upośledzenia*, Warszawa 1998, s. 9.

⁹ Słowa Jana Pawła II do osób upośledzonych w Szkocji, 1. 06. 1982 r., „Światło i Cienie”, 1990, nr 2, s. 31.

Jedną z najważniejszych potrzeb człowieka jest potrzeba potwierdzenia swojej wartości. Dramatem wielu osób zranionych w swoim intelekcie jest ciągle poczucie, że rozczarowują swoich rodziców; nie czują, żeby dawali im radość. Odczuwają natomiast, że są przyczyną łez, niepokojów i lęku swoich rodziców. Doświadczają, że jest kochane, ale nieakceptowane. Noszą w sobie cierpienie wynikające z negatywnego obrazu samego siebie jako człowieka, który do niczego się nie nadaje i nigdy nie będzie w stanie zrobić czegokolwiek wartościowego. Wiele takich osób nosi w sobie poczucie winy.¹⁰

Z. Sękowska twierdzi, że osoby upośledzone umysłowo, które doświadczają niepowodzeń mają niski poziom uogólnionego oczekiwania na sukces i skutek tego zaniżają swoje aspiracje w stosunku do rzeczywistych możliwości.¹¹ Ich sposób funkcjonowania w społeczeństwie, jak zauważa W. Otrębski, w dużej mierze zależy od tego, jak oceniają siebie i swoje możliwości. Dokonywane przez nich samooceny znajdują odzwierciedlenie w ich zachowaniach, kontaktach z innymi oraz w podejmowanych decyzjach. Zapoznanie się z obrazem siebie osób upośledzonych umysłowo daje opiekunom i terapeutom możliwość właściwego oddziaływania na nie.¹² Po badaniach przeprowadzonych w grupie osób z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim, wspomniany autor stwierdza, że ujawniała ona następujące cechy:

- „odczuwanie pozytywnego rezonansu społecznego (atrakcyjność dla innych, bycie lubianym i szanowanym przez innych);
- łatwość w nawiązywaniu współpracy (często skłonność do podporządkowywania się) i autentyczność w zachowaniu;
- nadmierna gorliwość, przesadny pedantyzm w wykonywaniu zadań;
- skłonność do popadania w nastrój refleksyjny, często przechodzący w depresyjny oraz zależność wywołującą załęknięcie;
- otwartość, bliskość, łatwowierność”¹³

M. Kościelska zwraca uwagę na to, iż osoby z upośledzeniem umysłowym zdolne są do decentracji poznawczej, tzn. zdolne są do „przyjmowania perspektywy pozasobistej”. „Decentracja poznawcza jest przeciwieństwem poznawczego egoizmu. (...) Wyzwalanie się z egocentryzmu w kierunku umiejętności decentracji

¹⁰ Por. J. Vanier, Cierpienie osoby upośledzonej umysłowo. W: D. Kornas-Biela (red.), *Osoba niepełnosprawna i jej miejsce w społeczeństwie*, Lublin 1988, s. 30.

¹¹ Por. Z. Sękowska, *Koncepcja stymulacji rozwoju osób z niedorozwojem umysłowym*. W: M. Wątorska, W. Otrębski (red.), dz. cyt., s. 40; por. także J. Lausch-Żuk, *Dzieci głębiej upośledzone umysłowo*. W: I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Warszawa 1991, s. 239-275.

¹² Por. W. Otrębski, *Obraz siebie u osób o różnym poziomie sprawności umysłowej*. W: *Studia z psychologii w KUL*, Lublin 1988, s. 265. Większość współczesnych psychologów „obraz siebie” rozumie jako konstelację, zbiór czy organizację cech, które jednostka uznaje za swoje własne.

¹³ Por. tamże, s. 276.

stanowi funkcję rozwoju inteligencji”.¹⁴ Autorka przekonuje do łamania stereotypów myślowych i działaniowych dotyczących osób z upośledzeniem umysłowym.

Jak można wnioskować z powyższych, z konieczności lakonicznych, rozważań osoby zranione w swoim intelekcie są w pełni podmiotami kontaktów interpersonalnych.

II. Pomoc osobom z upośledzeniem umysłowym w rozwoju religijnym

W stosunku do Boga człowiek nigdy nie jest samodzielny i niezależny, stąd właściwą relacją człowieka wobec Istoty Najwyższej wydaje się postawa, jaką ma dziecko wobec rodziców. Postawę taką reprezentują osoby z upośledzeniem umysłowym. Przez całe niemal życie są one, w mniejszym lub większym stopniu, uzależnione od swoich rodziców bądź opiekunów. Aby osobisty kontakt z Bogiem mogły przeżywać jak najbardziej świadomie, muszą być przez swoich bliskich wprowadzone w rzeczywistość nadprzyrodzoną. Należy zatem pomóc im na drodze oddziaływań dydaktycznych, a także wprowadzając w obrzędowość religijną

1. Kształcenie postaw religijnych

Kształtowanie postaw religijnych na drodze wychowania dokonuje się już od dzieciństwa. W przypadku osób zranionych w swoim intelekcie ważną rzeczą jest ukazanie im, jaką szczególną miłością Bóg je kocha oraz zwrócenie im uwagi na to, że oni sami kochają.

Vanier stwierdza, że nie poznają oni Boga „w sposób intelektualny, abstrakcyjny, ale mają zdolność wyczuwania, że są kochani (...). Ludzie z ograniczonymi zdolnościami umysłu są bardziej otwarci na prostą obecność, na serdeczny związek wspólnoty i miłości. Przyjmują Boga w spokoju serc, chociaż nie są w stanie wyrazić tego doświadczenia w słowach”.¹⁵

Wychowanie religijne zmierza do wytworzenia świadomości istnienia dobrego, niezawodnego Boga, który jest realnie bliski. Ważnym czynnikiem jest przedstawienie idei Boga w sposób odpowiedni do możliwości percepcyjnych odbiorców.¹⁶

A. Cele wychowania religijnego

Celem wychowania religijnego osób z upośledzeniem umysłowym jest poszerzenie zakresu przekazywanych w placówkach świeckich treści, umiejętności i nawyków, o takie, które umożliwiają w miarę skuteczne ukazywanie wiary, podtrzymywanie i prowadzenie osób poddanych oddziaływaniu w wierze katolickiej – aż do osiągnięcia możliwie optymalnego stopnia dojrzałości i wiary. Niektórzy autorzy

¹⁴ M. Kościelska, dz. cyt., s. 101.

¹⁵ J. Vanier, *Serce Arki*, Warszawa 1996, s. 36 – 37.

¹⁶ Por. Z. Chlewiński, *Psychologiczne uwarunkowania idei Boga*, „W drodze”, 1985, nr 3, s. 101.

uważają, że zadaniem rewalidatora w procesie wychowania religijnego jest „umożliwienie osobom upośledzonym umysłowo doznawania świadomości piękna otaczającego świata, kształtowanie tej świadomości oraz kształtowanie i doznawanie trwałej wiary w Boga”.¹⁷

H. Geiger i H. Donat do najważniejszych zadań wychowania religijnego zaliczają:

- przekazywanie właściwego wyobrażenia o Bogu;
- zapoznanie z tekstami Pisma Świętego;
- wprowadzanie do modlitwy;
- kształtowanie sumienia i wychowanie moralne;
- wychowanie seksualne;
- współprzeżywanie roku kościelnego;
- wprowadzenie do życia we wspólnocie kościelnej;
- przygotowanie do wiary w diasporze;
- wdrażanie do samodzielności i wolności.¹⁸

Crönert uważa, że sprawą drugorzędną jest to, by dana osoba z upośledzeniem umysłowym doszła w efekcie procesu wychowania religijnego do mniej lub więcej jasnego pojęcia Boga i Jego istoty, by знаła kwestie prawd wiary katolickiej.¹⁹

W ramach wychowania biblijnego jest możliwe doprowadzenie u osób z upośledzeniem umysłowym do tego, by Pismo Święte stało się dla nich źródłem pewnych prawd wiary, a nie jedynie informacji o życiu Jezusa Chrystusa.

W wyniku wychowania eklezjalno-liturgicznego można osiągnąć wdrożenie osób z upośledzeniem umysłowym do wyrażenia niektórych sposobów przynależności do Kościoła, wyrażenie chęci uczestnictwa we Mszy Świętej, nabożeństwach, katechezie itd. Można także doprowadzić do zrozumienia niektórych nieskomplikowanych symboli i znaków, poznanie zwyczajów Kościoła, właściwe zachowanie podczas uroczystości kościelnych oraz poczucie przynależności do wspólnoty.

B. Katecheza domowa i specjalna

Główną formą bezpośredniego oddziaływania dydaktyczno-religijnego na osoby zranione w swoim intelekcie jest katecheza specjalna.²⁰

Nakaz Chrystusa: „Idźcie i nauczajcie wszystkie narody, udzielając im chrztu w imię Ojca i Syna i Ducha Świętego. Uczcie je zachowywać wszystko, co wam przykazałem” (Mt 28, 19-20) odnosi się także do osób z upośledzeniem umysłowym. *Dyrektorium Ogólne o Katechizacji* (DOK) tak ujmuje tę kwestię: „Każda

¹⁷ Tamże, s. 94; por. także S. Kowalik, *Rehabilitacja upośledzonych umysłowo*, Warszawa 1981, s. 21-22.

¹⁸ Por. H. Geiger, H. Donat, *Co wyrośnie z naszych dzieci*, Warszawa 1979, s. 16.

¹⁹ Por. K. M. Lausch, *Teoretyczne podstawy katechizacji osób głębiej upośledzonych umysłowo*, Warszawa 1987, s. 144.

²⁰ Por. Jan Paweł II, *Adhortacja apostołska „Catechesi tradendae”*, Warszawa 1980, nr 41.

wspólnota chrześcijańska za osobę wyjątkowo umiłowaną przez Pana uważa tych, którzy – szczególnie wśród najmniejszych – cierpią upośledzenie fizyczne, umysłowe i inne braki. Rozwinięta świadomość społeczna i eklezjalna oraz niewątpliwy postęp pedagogiki specjalnej sprawiają, że rodzina i inne miejsca formacyjne mogą ofiarować im odpowiednią katechezę, do której mają oni prawo jako ochrzczeni – jeśli nie jako ochrzczeni, to jako powołani do zbawienia”.²¹

Katecheza specjalna spełnia (lub raczej należałoby powiedzieć: spełniać powinna) bardziej rolę stymulującą, pomocniczą, ukierunkowaną czy wreszcie kontrolną w odniesieniu do katechezy domowej. Przez świadectwo życia chrześcijańskiego rodziców, dzieci uświadamiają sobie i radośnie przeżywają bliskość Boga. Jan Paweł II twierdzi, iż „katecheza rodzinna wyprzedza każdą inną formę katechezy, towarzyszy jej i poszerza ją”.²²

Katecheza specjalna jest włączona w systematycznie prowadzony proces rewalidacji i uzupełnia niejako ten proces o dziedzinę wychowania religijnego. Jeśli chodzi o programy i pomoce katechetyczne, to katecheci zdani są niestety w dużej mierze na własną inwencję twórczą. Niewiele bowiem pozycji o tej tematyce ukazało się na polskim rynku wydawniczym.

Ostatecznym celem katechezy jest doprowadzenie osób katechizowanych do spotkania z Bogiem w wymiarze kultycznym.²³

2. Wprowadzenie w obrzędowość religijną

Oprócz katechizacji istnieją inne formy religijnego oddziaływania. Dlatego ważne jest, aby osoba z upośledzeniem umysłowym mogła otrzymać pomoc w dziedzinie kultu, w wymiarze obrzędowym religijności, aby mogła chwalić Boga z całą Bożą rodziną – Kościołem.²⁴

Sobór Watykański II ujmuje tę kwestię następująco: „wszyscy w Kościele (...) powołani są do świętości”.²⁵ Wszyscy – nie wyłączając osób z upośledzeniem umysłowym. Możliwość pomocy osobom o obniżonej sprawności umysłowej w wypełnianiu tego powołania do świętości jest realizowana m. in. przez: modlitwę i życie sakramentalne.

A. Modlitwa osób z upośledzeniem umysłowym

Modlitwa zajmuje centralne miejsce w każdej religii, choć przyjmuje różne formy. „Celem modlitwy jest zacieśnienie przyjaźni z Bogiem, urobienie w duszy dziecięcego nastawienia do Ojca oraz zacieśnienie więzi braterskiej z bliźnimi”.²⁶

²¹ DOK, Poznań 1998, nr 189.

²² Jan Paweł II, *Catechesi tradendae*, nr 68; por. także Adhortacja apostolska „*Familiaris Consortio*”, Warszawa 1982, nr 36 – 41.

²³ Por. DOK nr 80 – 82; por. także KKK, Poznań 1994, nr 426.

²⁴ Por. D. Wilson, *Modlitwa i Eucharystia dzieci z upośledzeniem umysłowym*, „Od czasu do czasu. Pismo wewnętrzne ruchu «Wiara i Światło»”, Warszawa 1986, z. 3, s. 33.

²⁵ Konstytucja dogmatyczna o Kościele „*Lumen gentium*” nr 39. W: Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 1967.

Rozwój modlitwy idzie w parze z rozwojem całego życia religijnego. Modlitwa wpływa na wszystkie obszary życia. Wpływ ten można zaobserwować zwłaszcza u osób z upośledzeniem umysłowym. Modlitwa niesie ze sobą pewne wartości psychologiczne:

- wymaga koncentracji na Bogu, skupienia wewnętrznego,
- niesie ze sobą uwewnętrznienie życia ludzkiego,
- ułatwia i pogłębia samopoznanie człowieka.²⁷

J. Vanier tak pisze: „modlitwa jest spotkaniem wzbogacającym ludzką uczuciowość. Jest obecnością i komunią. (...) W głębi każdego z nas, poza sferą aktywności czy zdolności rozumienia kryje się wrażliwe serce, które kocha i które boi się miłości. Cicha modlitwa wzmacnia tę ukrytą głębię i jako najintymniejsze i najbardziej osobiste wsparcie jest pokarmem najistotniejszym dla osoby żyjącej we wspólnocie”.²⁸ Jest to ważne zwłaszcza w kontekście modlitwy osób z upośledzeniem umysłowym będących we wspólnotach ruchu „Wiara i Światło”.

Jeżus, jak podaje *Katechizm Kościoła Katolickiego* (nr 262), uczy swoich uczniów modlić się sercem czystym, żywą i wytrwałą wiarą, z synowską śmiałością. Modlitwa osób o ograniczonej inteligencji jest, jak pisze B. Brooke, może mało konwencjonalna, ale pełna życia. Osoby te uczą również innych radości bycia z Bogiem. Modlitwa dziękczynienia przychodzi im w sposób zupełnie naturalny. Zdolne są one do zachwyty, zaś zadaniem osób bliskich jest pomóc im wyrazić to, co najgłębiej odczuwają. Pomoc ta może być udzielona prostym słowem, zaśpiewaniem piosenki, a nawet tańcem.

Szczególną formą pomocy tym osobom są nabożeństwa związane z rokiem liturgicznym i sakramentami. Wydaje się wskazanym organizowanie takich nabożeństw w węższym gronie (np. w ramach wspólnot „Wiary i Światła”). Pozwoli to na niejako bezkonfliktowy sposób uczestniczenia w nabożeństwach ogólnoparafialnych. Jak zauważa H. Koselak szczególne znaczenie w oddziaływaniu religijnym na te osoby mają nabożeństwa pokutne. Wytwarzają one specyficzną atmosferę wspólnego przepraszania Boga za popełnione uchybienia.²⁹

B. Życie sakramentalne

Ci, którzy są odpowiedzialni za udzielanie sakramentów powinni z bliska czuć nad tym, by niesprawność umysłu nie stała się powodem pozbawienia wartości duchowych. Czasem bywa to jednak trudne, zwłaszcza w stosunku do osób z głębszym upośledzeniem umysłowym. W przypadku wątpliwości szafarz powinien polegać na osobie kompetentnej, tzn. rodzicu, opiekunie, wychowawcy lub katechecie danej osoby z upośledzeniem. Wiele wskazówek w tej materii daje

²⁶ Por. R. Kostecki, *Modlitwa chrześcijanina*, „Ateneum kapłańskie”, 1963, z. 5, s. 291-292.

²⁷ Por. J. Pastuszka, *Modlitwa*, „Ateneum Kapłańskie”, 1963, z. 5, s. 294-299.

²⁸ J. Vanier, *Wspólnota miejscem radości i przebaczenia*, Warszawa 1991, s. 218-219.

²⁹ Por. H. Koselak, *Formy wychowania osób głębiej upośledzonych umysłowo*, „Katecheta”, 1990, nr 2, s. 75.

ustawodawstwo Kościoła. W dalszej części zostaną pokrótce omówione kwestie udzielania sakramentów osobom z lekkim i umiarkowanym upośledzeniem umysłowym.

a) Chrzest – jest udzielany każdej osobie, która o to poprosi (po uprzednim przygotowaniu) lub w przypadku dziecka, jeśli poproszą o to rodzice (por. kan. 850-851 oraz 864 KPK).

b) Bierzmowanie – zdatnym do przyjęcia tego sakramentu jest, w myśl *Kodeksu Prawa Kanonicznego* (kan. 889), każdy ochrzczony a jeszcze nie bierzmowany, który jest odpowiednio pouczony, właściwie dysponowany i może odnowić przyrzeczenia chrzcielne. Wydaje się, że w przypadku osób z ograniczonym intelektem w stopniu lekkim i umiarkowanym również i przy tym sakramencie nie powinny zachodzić większe przeszkody. Należy dołożyć jednak wszelkich starań, aby bezpośrednio przygotowanie odbyło się należycie, z uwzględnieniem możliwości percepcyjnych osoby z upośledzeniem.

c) Eucharystia – Każdy ochrzczony, jeśli tylko prawo tego nie zabrania, może i powinien być dopuszczony (KPK kan. 912). Konieczna jest zdolność odróżniania chleba zwykłego od Chleba Eucharystycznego. D. Wilson twierdzi, że dziecko z upośledzeniem umysłowym, dzięki swej uczuciowości z łatwością może odebrać symboliczną treść Mszy Świętej.³⁰ Ze względu jednak na charakter upośledzenia wydaje się koniecznym ustalenie punktów, w których dana osoba mogłaby szczególnie się skupić, aby najlepiej jak uczestniczyć w Eucharystii. K. M. Lausch proponuje, aby raz w miesiącu była odprawiana specjalna Msza Święta dla osób z upośledzeniem umysłowym ze wszystkich grup i oddziałów katechizacji specjalnej w danym mieście.³¹ Tenże autor jest zdania, że Komunia Święta, skoro ma stanowić dla osób z upośledzeniem umysłowym faktyczne spotkanie z Chrystusem, musi być każdorazowo powiązana z aktem żalu, przeproszeniem Pana Boga i tych, którym coś złego uczynili.³²

KPK (kan. 913) wyraźnie stwierdza, że Komunii Świętej można udzielać osobom, które posiadają wystarczające rozeznanie i są dokładnie przygotowane. W przypadku wątpliwości, czy dana osoba posiada wystarczające rozeznanie, co do ważności i wyjątkowości tego sakramentu, pomocni są bliscy osoby z upośledzeniem umysłowym. Fachowa wiedza pedagogiczno-psychologiczna, pomaga zinterpretować niektóre specyficzne zachowania danej osoby (takie jak uśmiech, zawstydenie czy nawet pozytywne uczucia napięcia).

d) Sakrament Pojednania – M. Braun-Galkowska uważa, że dziecko „nie popełnia jeszcze grzechów w tym sensie co dorośli, bo nie ma na to wystarczającej samoświadomości, ale już wcześniej wyczuwa, że robienie innym przykrości jest złe”.³³

³⁰ Por. D. Wilson, dz. cyt., s. 33; por. także H. Koselak, dz. cyt., s. 74.

³¹ Por. K. M. Lausch, dz. cyt., s. 192.

³² Por. tamże, s. 183; por. także H. Koselak, dz. cyt., s. 74.

³³ M. Braun – Galkowska, *Dziecko*. W: *Katolicyzm A – Z*, Z. Pawlak (red.), Łódź 1989, s. 89.

M. Gaudilliere podkreśla, że trzeba oczyścić spojrzenie na osoby z upośledzeniem umysłowym, tzn. nie trzeba ich kanonizować za życia, takie traktowanie wyraża im wielką krzywdę. Są oni bowiem na swoją miarę zdolni do rozwoju, a więc także i do grzeszności.³⁴ Spowiedź tych osób z ograniczonym intelektem nie powinna być wylizaniem wszystkich niegrzeszności, których dana osoba nie jest w stanie zapamiętać. Powinna być pojednaniem z Bogiem, o którym osoba ta wie, że choć nie można Go zobaczyć ani zrozumieć, jest On Dobrym Ojcem.³⁵ Bardzo ważne jest posiadanie przez osoby z upośledzeniem umysłowym stałego spowiednika, zwłaszcza gdy porozumiewanie się jest możliwe jedynie na drodze pozawerbalnej.

e) Namaszczenie chorych – *KPK* nie widzi żadnych przeciwwskazań w udzielaniu tego sakramentu osobom z upośledzeniem umysłowym (por. kan. 1004–1005).

f) Kapłaństwo – W myśl kan. 1024–1042 *KPK* nie jest możliwe udzielanie święceń osobom z upośledzeniem umysłowym, choćby w stopniu lekkim, a nawet z pogranicza normy i upośledzenia.

g) Małżeństwo – „Niezdolni do zawarcia małżeństwa są ci, którzy: są pozbawieni wystarczającego używania rozumu, mają poważny brak rozeznania oceniającego, co do istotnych praw i obowiązków małżeńskich wzajemnie przekazywanych i przyjmowanych, z przyczyn natury psychicznej nie są zdolni podjąć istotnych obowiązków małżeńskich” (*KPK* kan. 1095).

W związku z powyższym możliwe jest zawieranie małżeństw przez osoby z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim. Trzeba jednak postępować ostrożnie, w razie wątpliwości zasięgnąć opinii psychologa i pedagoga specjalnego.

Jak więc można zauważyć istnieje tylko jeden sakrament, który definitywnie jest niedostępny osobom z upośledzeniem umysłowym, przy pozostałych mogą wystąpić pewne ograniczenia i trudności spowodowane naturą upośledzenia.

3. Wskazywanie konsekwencji życia religijnego

Życie duchowe nie ogranicza się do udziału w samej tylko liturgii, ale przejawia się w jej działaniu, w wymiarze konsekwencjalnym. Przejawia się to w duchowości i moralności osób z upośledzeniem umysłowym.

A. Poglębnienie duchowości osób zranionych w swoim intelekcie

Duchowość wszystkich tych, którzy idą za Jezusem – jak twierdzi J. Vanier – jest przemianą w Jezusa poprzez Słowo i sakramenty.³⁶ E. Pironio uważa, że jeśli chodzi o osoby z upośledzeniem umysłowym, to często są one bogate duchowo i żyją wartościami ewangelicznymi niejednokrotnie pełniej niż osoby o prawidłowym

³⁴ Por. M. Gaudilliere, Wspólnie stawać się świętymi. W: Duchowość „Wiary i Światła”..., dz. cyt., s. 12.

³⁵ Por. tamże.

³⁶ Por. J. Vanier, Duchowość wcielenia. W: Duchowość „Wiary i Światła”..., s. 5.

rozwoju intelektualnym.³⁷ Nieraz nie potrafią wyrazić słowami swych duchowych doznań, jednak często posiadają wewnętrzny spokój, który objawia się w trakcie modlitwy. Być może właśnie wtedy odkrywają swoje wewnętrzne piękno i odnajdują miejsce w sercu Kościoła, świata, w sercu Boga. Wtedy właśnie odkrywają swoją prawdziwą tożsamość. O duchowości tych osób bardzo prosto i syntetycznie pisał J. Vanier: „Płodność duchowa osoby upośledzonej umysłowo, jeżeli żyje ona we wspólnocie ludzi wierzących, wzbogaca się jeszcze poprzez doświadczenie Boga. (...) Zaskakuje mnie pewna właściwa im otwartość na Boga. Są mniej uzdolnieni umysłowo, ale posiadają za to większą umiejętność darzenia zaufaniem. Żyją ufnością, którą czasami spotykamy u dzieci, a którą tracą wykształceni”³⁸.

B. Kształtowanie moralności

Osoby z upośledzeniem umysłowym kierują się innymi, niż osoby o prawidłowym rozwoju intelektualnym, kategoriami postępowania, inną hierarchią potrzeb. Dzieje się tak nie dlatego, że tak chcą, ale dlatego, że inaczej nie potrafią. U osób tych motywująca rola sumienia jest wciąż jeszcze sprawą niepewną, a przez to kontrowersyjną. Można jednak twierdzić, że ocena moralna osób z upośledzeniem umysłowym kształtuje się niejako na dwóch poziomach: moralności przyjemności własnej i moralności otoczenia. W działaniach kierowanych moralnością na poziomie własnej przyjemności dana jednostka wykonuje to, co w jej subiektywnym odczuciu dobre, przyjemne. Spotkać można (w zależności od rodzaju i stopnia upośledzenia) pozytywne i negatywne uczucia napięcia, słowne reakcje świadczące o dużej roli jaką odgrywa w motywacji przyjemność. U osób z opóźnionym rozwojem umysłowym występuje też drugi rodzaj moralności – moralność otoczenia. W tym przypadku dużą rolę odgrywa zachowanie osób znaczących. Wiele zależy od tego, jakie dana osoba posiada możliwości działania.

Trudno stwierdzić, czy, i w jakim stopniu, wartości moralne mogą zostać przez te osoby zinternalizowane oraz w jakim stopniu mogą motywować ich działanie. W niektórych przypadkach dana osoba z upośledzeniem robi specjalnie coś złe, aby tylko zwrócić na siebie uwagę. Jest to związane z potrzebą akceptacji.

Osoby towarzyszące ludziom o obniżonej sprawności umysłowej mają do spełnienia ważną rolę. Przyjęcie norm postępowania funkcjonujących w danej społeczności zależy w dużym stopniu od stosunku uczuciowego do osób, które reprezentują owe normy. Odnosi się to także do wiedzy, umiejętności i nawyków, zachowania w kościele, wyrażania znaków przynależności do społeczności katolickiej, reagowania na podstawowe symbole liturgiczne.

„Sprawą bardzo istotną jest to, że nakazy społeczne bardzo często przegrywają w konfrontacji z ujawnianymi przez osoby upośledzone umysłowo popędami.

³⁷ Por. E. Pironio, W Kościele i społeczeństwie, „Światło i Cienie”, 1991, nr 3, s. 6.

³⁸ J. Vanier, Mężczyzną i niewiastą stworzył ich do życia w prawdziwej miłości, Kraków 1987, s. 187.

Realizacja owych popędów jest przecież nie zawsze zgodna w miejscu, czasie i formie z oczekiwaniami społecznymi. Wiele więc zależy od tego, na ile zakazy i nakazy społeczne będą przez osoby upośledzone umysłowo zinternalizowane, a to z kolei zależy w dużym stopniu (...) kto będzie je reprezentował”.³⁹

Rozważane zagadnienie rozwoju religijnego osób zranionych w swoim intelekcie doprowadziły do decyzji podjęcia własnych badań, aby odpowiedzieć na pytania: Czy i w jakim stopniu osoby z lekkim i umiarkowanym upośledzeniem rozwijają swoją religijność? Czy, i jaki, wpływ na ten rozwój ma udział w ruchu „Wiara i Światło”?

III. Własne psychologiczne badania religijności osób z upośledzeniem umysłowym

Celem przeprowadzonych badań jest porównanie religijności osób z upośledzeniem umysłowym, będących członkami ruchu „Wiara i Światło” i spoza ruchu. Problem został zawarty w pytaniu: czy ruch „Wiara i Światło” wpływa na rozwój religijny osób z lekkim i umiarkowanym upośledzeniem umysłowym należących do tego ruchu, czy też nie? Tak sformułowane pytanie ma istotne znaczenie dla doboru metod i osób badanych.

1. Przebieg badań własnych

Dla sprawdzenia, w jakim stopniu przynależność do ruchu „Wiara i Światło” pomaga w rozwoju religijnym osób z upośledzeniem umysłowym przebadano trzy grupy:

A – grupa podstawowa – 25 osób z upośledzeniem umysłowym należących do wspólnot ruchu „Wiara i Światło”;

B – grupa kontrolna – 25 osób z upośledzeniem umysłowym nie będących członkami ruchu „Wiara i Światło” i nie mających stałej katechezy;

C – grupa porównawcza – 25 osób spoza ruchu „Wiara i Światło”, ale stale katechizowanych.

Badanymi były osoby z lekkim i umiarkowanym upośledzeniem umysłowym w wieku 18-35 lat. To kryterium zostało podyktowane możliwie dobrą komunikacją werbalną z powyższymi jednostkami.

Tabela nr 1. Pleć i poziom upośledzenia osób badanych

	Grupa podstawowa				Grupa kontrolna				Grupa porównawcza			
	Lekki	%	Umiark	%	Lekki	%	Umiark	%	Lekki	%	Umiark	%
M	9	36	5	20	5	20	5	20	3	12	5	20
K	1	4	10	40	6	24	9	36	11	44	6	24
Suma	10	40	15	60	11	44	14	56	14	56	11	44

³⁹ Por. K. M. Lausch, dz. cyt., s. 186.

W badaniach empirycznych zostały zastosowane cztery metody: test „Rysunek Boga”, „Skala oceny religijności” dziecka z upośledzeniem umysłowym oraz dwie ankiety.

Test rysunku „Mój Bóg i ja” – jest to przepracowany do potrzeb niniejszych badań test „Rysunek Rodziny” autorstwa Marii Braun-Gałkowskiej.⁴⁰ Rysunek „Mój Bóg i ja” pokazuje stosunek osoby badanej do Boga i jej obraz Boga. Jest to metoda projekcyjna, ponieważ „rysunek jest mniej podatny na świadomą symulację, gdyż bardziej bezpośrednio odzwierciedla głębię wewnętrznego doświadczenia, w każdym razie sztuczność byłaby bardziej ewidentna.”⁴¹ Każdy rysuje na swój sposób to, co kojarzy mu się z hasłem: „Bóg”.

Różnorodność rysunku spowodowana jest częściowo stopniem uzdolnień plastycznych, częściowo zaś stopniem upośledzenia umysłowego i związanych z tym ograniczeń psycho-motorycznych. Trudność sprawia również (nawet w dużej mierze i nie tylko osobom ze zranioną inteligencją) fakt, że Boga nie widzimy.

Po nawiązaniu kontaktu osoby badane zostały poproszone o narysowanie siebie i Boga. W większości przypadków występowało zdziwienie i zakłopotanie. Czasem pojawiały się wątpliwości typu: „Nie wiem jak”, „Jak wygląda Pan Bóg?”, „Trudno będzie”, „Ale Pana Boga się nie widzi”. Pomoce do badania stanowiła biała kartka papieru formatu A4 i kredki świecowe o podstawowym zestawie kolorów. Badania zostały przeprowadzone indywidualnie z pozostawieniem swobody w wykonaniu zadania.

Skala oceny religijności dziecka z upośledzeniem umysłowym – jest to dostosowana do specyfiki omawianych badań „Skala samooceny religijności” Romualda Jaworskiego.⁴² Metoda ta pozwala na zobrazowanie poziomu życia religijnego w pięciu wymiarach w pięciostopniowej skali. Rodzice bądź opiekuni oceniali swoje dzieci odpowiadając na pytania dotyczące ich znajomości prawd wiary, związku emocjonalnego z religią, poziomu praktyk religijnych, poziomu związku życia moralnego z religią i intensywności osobistego związku z Kościołem.

Ze względu na to, że do chwili obecnej nie ma w polskiej literaturze psychologicznej gotowej i sprawdzonej metody badania rozwoju religijnego osób z upośledzeniem umysłowym, została stworzona własna ankieta badania poziomu tegoż rozwoju. Składa się ona z 15 pytań dotyczących wielu aspektów życia religijnego. Pytania zostały ułożone tak, aby odpowiedzi na nie wskazywały poziom rozwoju religijnego w aspekcie poznawczym, emocjonalnym i behawioralnym.

Druga ankieta została opracowana do zbadania wpływu ruchu „Wiara i Światło” na osoby z upośledzeniem umysłowym. Składa się z 15 pytań skierowanych tylko do rodziców bądź opiekunów osób z upośledzeniem umysłowym należących do wspólnot ruchu „Wiara i Światło”. Celem tej ankiety jest porównanie stanu religijności osób badanych przed i po wstąpieniu do Ruchu oraz oceny wpływu

⁴⁰ Por. M. Braun-Gałkowska, *Test Rysunku Rodziny*, Lublin 1985.

⁴¹ D. M. Wulff, dz. cyt., s. 481.

⁴² Por. R. Jaworski, *Psychologiczne korelaty religijności personalnej*, Lublin 1989, s. 85-86.

wspólnot na ich rozwój religijny. Pytania dotyczą wpływu wspólnot na sferę poznawczą, emocjonalną i behawioralną religijności osób zranionych w swoim intelekcie. Jest to metoda, która bada subiektywne odczucia rodziców lub opiekunów osób zranionych w swym intelekcie.

Badania zostały przeprowadzone od lutego do listopada 1999 roku wśród 80 osób z lekkim i umiarkowanym upośledzeniem umysłowym. Z powodu niewypełnienia całego arkusza pięć z nich zostało wyeliminowanych. Do interpretacji zostało zakwalifikowanych 75 pełnych arkuszy badań. 25 z nich wypełniły osoby z ruchu „Wiara i Światło”; 11 ze wspólnot „Serce – sercu”, „Serce przy sercu” i „Nadzieja” w Płocku, 14 zaś ze wspólnot działających w Szczecinie. Spośród 25 osób grupy kontrolnej 6 zostało wykonanych w Warsztacie Terapii Zajęciowej przy Stowarzyszeniu „Jestem”, 14 w Warsztacie Terapii Zajęciowej przy Caritas Diecezji Płockiej, 5 zaś w Warsztacie Terapii Zajęciowej TPD; wszystkie w Płocku. Badania osób z grupy porównawczej wykonano w Ośrodku Szkolno-Wychowawczym w Mocarzewie prowadzonym przez Siostry Zmartwychwstanki. W analizie danych porównywane będą wyniki trzech wyżej wyodrębnionych grup.

2. Prezentacja i interpretacja wyników

A. Test rysunku Boga

W teście rysunku „Mój Bóg i ja” wyodrębniono 11 sposobów pojmowania Boga przez osoby z lekkim i umiarkowanym upośledzeniem umysłowym.

Tabela nr 2. Dane z testu rysunku „Mój Bóg i ja”

Bóg rysowany jako	Grupa podstawowa				Grupa kontrolna				Grupa porównawcza			
	M	K	Suma	%	M	K	Suma	%	M	K	Suma	%
Człowiek	5	6	11	44	6	8	14	56	8	14	22	88
Krzyż	2	-	2	8	2	1	3	12	-	1	1	4
Anioł	2	1	3	12	-	-	-	-	-	1	1	4
Serce	1	1	2	8	-	1	1	4	-	-	-	-
Ręka Boga	-	1	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-
Kościół	1	-	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-
Trójca Św.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	4
Niewidzialny	-	1	1	4	2	3	5	20	-	-	-	-
Płomień	-	1	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-
Niebo	2	-	2	8	-	2	2	8	-	-	-	-
Eucharystia	1	-	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-
Suma	14	11	25	100	10	15	25	100	8	17	25	100

Poprzez rysunek jednostka wyraża swoje rozumienie Boga. Daje się zauważyć kilka charakterystycznych cech obrazu Boga u poszczególnych grup badanych. We wszystkich grupach występuje wysoki czynnik antropomorfizacji Boga, co wydaje się być zrozumiałe z racji na upośledzenie umysłowe badanych. Zauważyć jednakże można, że w grupie podstawowej ów wskaźnik antropomorfizacji jest najniższy. W grupie porównawczej jest zaś najwyższy. Należy stwierdzić, że grupa podstawowa charakteryzuje się dużą liczbą wyobrażeń Boga – 10, podczas gdy pozostałe grupy – kontrolna i porównawcza – 5 i 4. Najwięcej jest także w tej grupie symbolicznych przedstawień Boga (ręka Boga, kościół, płomień, Eucharystia). Ukazywanie Boga jako niewidzialnego występowało z reguły tam, gdzie dana osoba nie potrafiła Go narysować i wyrażała to głośno. Podczas rozmowy o rysunku na pytanie „Gdzie jest Bóg na tym rysunku?” osoby te z reguły odpowiadały, że jest niewidzialny. Osoby z ruchu „Wiara i Światło” posiadają bogatszy obraz Boga. Wydaje się więc, że ruch „Wiara i Światło” wpływa pozytywnie na osoby z grupy podstawowej i rezultaty tego widać w tabeli nr 2.

B. Wyniki badań ankietowych

Badanym osobom z upośledzeniem umysłowym postawiono szereg pytań. Odpowiedzi były udzielane niejednokrotnie po dłuższym zastanowieniu i nie zawsze dały się zakwalifikować jako poprawne.

a) Sposób pojmowania Kościoła

Jedno z pytań w ankiecie zostało sformułowane następująco: „Powiedz, co wiesz o Kościele?” Sugerowało ono wypowiedź o Kościele jako wspólnocie, jednak większość (78,6%) ankietowanych odpowiedziała mając na myśli kościół jako budynek, miejsce sakralne. Jako wspólnotę określiło Kościół tylko 5 osób, co stanowi 6,5% ogółu ankietowanych. Jedenastu ankietowanych (15%) odpowiedziało „nie wiem” na zadane pytanie. Najczęściej pojęcie Kościoła jako wspólnoty występuje w grupie podstawowej (osoby z Ruchu) – 12%. Kościół był określany jako budynek najczęściej przez badanych z grupy porównawczej (osoby bez stałej katechizacji) – 22 osoby, (88% ankietowanych tej grupy). Niewiedzę deklarowano najczęściej w grupie podstawowej – 5 osób (20% tej grupy). Na uwagę zasługuje jedna z wypowiedzi określających Kościół jako wspólnotę: „Kościół to jest spotkanie z Jezusem, to można powiedzieć wspólnota.”

Tabela nr 3. Sposób pojmowania Kościoła

Pojęcie Kościoła	Grupa podstawowa		Grupa kontrolna		Grupa porównawcza		Łącznie	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Kościół jako wspólnota	3	12	1	4	1	4	5	7
Kościół jako budynek	17	68	20	80	22	88	59	79
„Nie wiem”	5	20	4	16	2	8	11	15
Suma	25	100	25	100	25	100	75	100

b) Sposób określania Pisma Świętego.

W ankiecie postawiono też pytanie: „Co wiesz o Piśmie świętym?”. Odpowiedzi badanych zostały sklasyfikowane w 5 kategoriach: Książka, Opisy biblijne, Słowo Boga, Biblia i „Nie wiem”. Wyniki kształtowały się następująco:

„Książka” – znalazły się tu takie wypowiedzi jak: „Książka o Panu Bogu”, „To taka książka, w której opisane jest dawniejsze życie Pana Boga”, „Książka wydana przez Pana Boga”, „Jak ksiądz czyta przykazanie miłości”.

Opowiadania biblijne – do tej kategorii zaliczono takie wypowiedzi: „Jest zapisane wszystko szczegółowo, jest św. Piotr i wszyscy święci, których uświęcił Pan Bóg”, „Jak Judasz zdradził Pana Jezusa”, „Jak Pan Bóg wygonił z raju Adama i Ewę, bo zgrzeszyli”.

Słowo Boga – typowe odpowiedzi to: „Słucham cały czas”, „To jest to, co Bóg mówi, przekazane to jest na Pismo Święte”, „Że Pan Bóg o wszystkim mówi”, „Księga, w której jest Słowo Boże”.

Biblia – typowe odpowiedzi to: „Jest to zbiór ksiąg napisanych pod natchnieniem”, „To Stary Testament i Nowy Testament”, „Bóg dał nam Pismo Święte – Biblię”, „To jest Stary i Nowy Testament, tam są słowa apostołów i Pana Boga”.

„Nie wiem” – tej odpowiedzi było najwięcej, udzieliło jej 27 ankietowanych (36% ogółu). Dane, co do sposobu określania Pisma Świętego zawarte są w niżej zamieszczonej tabeli.

Tabela nr 4. Sposób określania Pisma świętego

Pismo święte jako	Grupa podstawowa		Grupa kontrolna		Grupa porównawcza		Łącznie	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Książka	4	16	4	16	14	56	22	29
Opowiadania biblijne	4	16	1	4	3	12	8	10
Słowo Boga	2	8	4	16	1	4	7	9
Biblia	6	24	3	12	2	8	11	15
Nie wiem	9	36	13	52	5	20	27	37
Suma	25	100	25	100	25	100	75	100

d) Przymiotniki użyte do określenia Boga

Ankieta zawierała też pytanie: „Jaki jest Pan Bóg?”. Ankietowani udzielali spontanicznie odpowiedzi, na ogół podając określenia przymiotnikowe. W wielu przypadkach występowały dwa, niekiedy trzy określenia. Znamienne, że we wszystkich trzech grupach najczęściej razy wystąpiło określenie „dobry”. Następnie więcej niż 2 razy pojawiały się następujące określenia: kochany, miłosierny, miły, wesoly, sympatyczny, niewidzialny, ładny, biały. Odpowiedzi „Nie wiem” udzieliło 5 osób. Ogólnie użyto 33 przymiotników. W grupie podstawowej we wszystkich odpowiedziach wystąpiło 21 przymiotników, w grupie kontrolnej – 16, a w porównawczej – 10. Pełne dane zawiera tabela nr 5.

Tabela nr 5. Przymiotniki użyte do określenia Boga

Jaki jest Pan Bóg?	Grupa podstawowa	Grupa kontrolna	Grupa porównawcza
1. Dobry	12	13	14
2. Kochany	6	3	1
3. Miłosierny	4	1	1
4. Miły	2	4	3
5. Wesoły	2	1	-
6. Uśmiechnięty	1	1	-
7. Sympatyczny	2	1	-
8. Szczery	2	-	-
9. Niewidzialny	2	-	1
10. Sprawiedliwy	2	-	-
11. Ładny	-	1	2
12. Biały	-	-	3
13. Łaskawy	-	2	-
14. Duży	-	-	2
15. Przyjemny	1	-	-
16. Cierpliwy	-	1	-
17. Najwyższy	-	1	-
18. Fajny	1	-	-
19. Doskonały	1	-	-
20. Lubiany	1	-	-
21. Grzeczny	1	-	-
22. Uprzejmy	1	-	-
23. Troskliwy	-	1	-
24. Życzliwy	1	-	-
25. Piękny	-	-	1
26. Przystojny	-	1	-
27. Czarny	1	-	-
28. Niesmutny	-	1	-
29. Spokojny	1	1	-
30. Święty	-	1	-
31. Śliczny	-	-	1
32. Mądry	1	-	-
33. Uczynny	1	-	-
34. Nie wiem	1	3	2
Suma określeń	47	37	31

e) Aktywność kultowa

Pytanie „Co robisz w kościele?” miało na celu zbadanie aktywności respondentów w kościele, jako miejscu spełniania czynności kultowych. W trzech grupach udzielono odpowiedzi, które zostały zgrupowane w 20 kategoriach. Najwięcej ankietowanych odpowiadało: modłę się, przystępuje do Komunii Świętej, śpiewam. Następująca tabela przedstawia uzyskane dane.

Tabela nr 6. Aktywność w kościele

	Grupa podstawowa	Grupa kontrolna	Grupa porównawcza
1. Modłę się	21	23	21
2. Przystępuję do Komunii św.	10	4	5
3. Śpiewam	5	2	1
4. Klękam	1	1	2
5. Słucham	3	2	1
6. Spowiadam się	2	4	2
7. Uczęszczam na Mszę św.	2	-	1
8. Pomagam w kościele	-	1	1
9. Odmawiam różaniec	1	1	-
10. Stoję	1	-	1
11. Czytam	-	-	1
12. Rozmawiam z Bogiem	1	-	-
13. Daję na tacę	1	-	-
14. Chodzę na Drogę Krzyżową	1	-	-
15. Idę z koszyczkiem	-	1	-
16. Patrzę	1	-	-
17. Siedzę	-	2	2
18. Chodzę	-	-	1
19. Służę do Mszy św.	1	-	-
20. Grzecznie się zachowuję	-	-	1
Suma wymienionych czynności	51	41	40

Podsumowując wyniki badań ankietą skierowaną do osób upośledzonych należy stwierdzić, że największy poziom rozwoju religijnego reprezentuje grupa porównawcza (ze stałą katechizacją), nieco niższy poziom reprezentują pozostałe dwie grupy. Daje się zauważyć, że wśród aspektów rozwoju religijnego najbardziej rozwinięty jest u ankietowanych poziom wykonawczy. Są oni związani emocjonalnie z religią, Kościołem, Bogiem. Najslabiej rozwinięty jest aspekt poznawczy, co jest oczywiste u osób z upośledzeniem umysłowym. Pomiędzy osobami ze stałą katechizacją (grupa porównawcza) a osobami z ruchu „Wiara i Światło” (grupa

podstawowa) nie zachodzi żadna różnica w aspekcie emocjonalnym, zaś w aspekcie zachowań różnica jest niewielka. Wydaje się, że wpływ stałej katechizacji i formacji wspólnot przynoszą zbliżone efekty. Wpływ ruchu „Wiara i Światło” na rozwój religijny osób z upośledzeniem jest niezaprzeczalny. Przemawiają za tym następujące fakty:

- a) pojęcie Kościoła-wspólnoty (a więc to najbardziej dojrzałe) jest u nich lepiej ukształtowane, niż w pozostałych grupach
- b) sposób określania Boga jest najbogatszy (21 różnych przymiotników),
- c) w grupie tej jest również najwyższa aktywność kultowa.

C. Wyniki badań skalą oceny religijności dziecka z upośledzeniem umysłowym

Skala oceny religijności dziecka z upośledzeniem umysłowym wypełniana przez rodziców lub opiekunów, traktowana była jako metoda pomocnicza w poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o wpływ ruchu „Wiara i Światło” na osoby z upośledzeniem umysłowym. Bazując na własnych obserwacjach i subiektywnych odczuciach rodzice udzielali odpowiedzi na pięciopunktowej skali: 5 – bardzo wysoki, 4 – wysoki, 3 – średni, 2 – niski, 1 – bardzo niski.

Tabela nr 7. Wyniki skali oceny religijności dziecka z upośledzeniem umysłowym

	Mężczyźni			Kobiety			Wszyscy		
	Gr. podst.	Gr. kontr.	Gr. por.	Gr. podst.	Gr. kontr.	Gr. por.	Gr. podst.	Gr. kontr.	Gr. por.
1. Znajomość prawd religijnych	3	3,2	2,5	2,45	2,86	2,35	2,76	3	2,4
2. Związek emocji z religią	3,5	3,3	3,25	3,09	3,26	3,35	3,32	3,28	3,32
3. Poziom praktyk własnych	3,07	2,9	2,87	3,09	3	3,11	3,08	2,96	3,04
4. Poziom związku życia moralnego z religią	3,5	3,3	2,75	3,18	3,27	3,17	3,36	3,28	3,04
5. Osobisty związek z Kościołem	3,5	3,3	2,75	3,45	3,4	2,88	3,48	3,36	2,84

Analizując otrzymane odpowiedzi należy stwierdzić, że znajomość prawd religijnych (aspekt poznawczy) jest największa w grupie kontrolnej, niwco niższa w grupie podstawowej, zaś najniższa w grupie porównawczej. Związek emocjonalny badanych z religią jest w ocenie rodziców i opiekunów jednakowy w grupie podstawowej i porównawczej, niewiele mniejszy natomiast w kontrolnej. Aktywność religijna (poziom praktyk religijnych) u osób zranionych w swej inteligencji różni się nieznacznie w poszczególnych grupach badanych.

Poziom związku życia moralnego z religią największy jest w grupie podstawowej, niewiele mniejszy jest w grupie kontrolnej. Najbardziej związani z Kościołem

według wypełniających test są osoby z grupy podstawowej, najmniej zaś z grupy porównawczej.

D. Wyniki badań ankietowanych rodziców z ruchu „Wiara i Światło“

Rodzicom badanych z grupy podstawowej zostało zadanych 15 pytań dotyczących wpływu wspólnot ruchu „Wiara i Światło” na dziecko. Wpływ wspólnot na wiarę dziecka pozytywnie oceniło 100% rodziców. Wpływ obecności w ruchu „Wiara i Światło” na zachowanie dziecka pozytywnie oceniło 84% rodziców, pozostałe 16% uważa, że ruch nie ma wpływu na zachowanie ich dzieci. Ruch „Wiara i Światło” ma też pozytywny wpływ na kontakt emocjonalny z religią i na wiedzę religijną ich dziecka (92 % rodziców to podkreśla). Wpływ Ruchu na wrażliwość na potrzeby drugiego człowieka pozytywnie oceniło 84% rodziców. Dane przedstawiające wyniki dla całej grupy zamieszczone są w poniższej tabeli.

Tabela nr 8. Wyniki Ankiety nr 2 – wszyscy

Pytania	T	%	T	%
1. Czy przed kontaktem ze wspólnotą dziecko modliło się?	23	92	2	8
2. Czy wspólnota pomaga dziecku w wierze?	25	100	-	-
3. Czy uczestnictwo w spotkaniach polepszyło zachowanie dziecka?	21	84	4	16
4. Czy znajomość praw religijnych dziecka jest duża?	13	52	12	48
5. Czy kontakt emocjonalny dziecka z religią powiększył się dzięki wspólnotcie?	23	92	2	8
6. Czy dziecko znajduje zrozumienie we wspólnotcie?	25	100	-	-
7. Czy dziecko chętnie uczestniczy we spotkaniach wspólnoty?	25	100	-	-
8. Czy dziecko przez uczestnictwo we wspólnotcie powiększyło swoją wiedzę religijną?	23	92	2	8
9. Czy dziecko chętniej uczestniczy w Eucharystiach wspólnotowych niż w parafialnych?	23	92	2	8
10. Czy dziecko czuje się dobrze na spotkaniach wspólnoty?	25	100	-	-
11. Czy dziecko chętnie rozmawia o Bogu?	20	80	5	20
12. Czy kontakt ze wspólnotą uwrażliwił dziecko na potrzeby innych?	21	84	4	16
13. Czy dziecko modli się za innych?	24	96	1	4
14. Czy mowa o Bogu wywołuje u dziecka negatywne uczucia napięcia?	2	8	23	92
15. Czy dziecko wykonuje w domu coś, czego nauczyło się we wspólnotcie?	15	60	10	40

Zdecydowana większość rodziców osób z upośledzeniem umysłowym ocenia pozytywnie wpływ wspólnot ruchu „Wiara i Światło” na swoje dzieci.

W końcowej ocenie interpretacji danych uzyskanych z całego arkusza badań należy stwierdzić, że osoby z grupy podstawowej w swojej religijności mieszczą się

pomiędzy grupą kontrolną (która ma najniższy poziom religijności) a grupą porównawczą (o najwyższym stopniu rozwoju religijnego). Wypływa stąd ostateczny wniosek, że wspólnoty ruchu „Wiara i Światło” przyczyniają się do zwiększonego rozwoju religijnego osób z lekkim i umiarkowanym upośledzeniem umysłowym. Nie jest to wpływ tak duży, jak stałej katechizacji (w grupie porównawczej).

IV. Wskazania pastoralne

Duszpasterstwo osób z upośledzeniem umysłowym jest konsekwencją świadomości wspólnoty Kościoła (duszpasterzy i świeckich), że osoby te są skarbem Kościoła. Ta świadomość wyznacza konkretne działania duszpasterskie.

Podstawowym problemem, przed którym staje kapłan stykający się w swej pracy z osobami upośledzonymi umysłowo są pytania: Jakie są potrzeby duszpasterskie tych osób? Co wspólnota wierzących może zaoferować osobom z upośledzeniem umysłowym? Czy w pracy z osobami ograniczonymi umysłowo mamy do czynienia tylko z przedmiotem, czy także z podmiotem działań duszpasterskich?

Podmiotowość osób zranionych w swej inteligencji przejawia się w świadomości, wolności i odpowiedzialności. Świadomość i odpowiedzialność są ograniczone, ale przecież osoby z upośledzeniem umysłowym nie są pozbawione tych dyspozycji. W pracy duszpasterskiej mogą i powinni być traktowani nie tylko jako przedmiot, ale także jako podmiot. Wyniki przeprowadzonych badań dowodzą, że osoby te są w stanie rozbudzić świadomość rzeczywistości religijnej. Są w stanie symbolicznie wyrazić swoją wiarę, nawet, jeśli nie potrafią w sferze poznawczej zwerbalizować swoich przeżyć religijnych.

Osoby z upośledzeniem umysłowym chętnie modlą się, przystępują do Komunii świętej, spowiadają się i słuchają tego, o czym mówi się w kościele. Świadczą o tym odpowiedzi na pytania ankiety. Wydaje się więc, że pierwszorzędnym zadaniem duszpasterza osób z upośledzeniem umysłowym jest zaspokojenie potrzeb, związanych z Eucharystią i sakramentem pokuty. Sprostać temu można choćby poprzez czynne włączanie tych osób w przebieg liturgii. W ruchu „Wiara i Światło” jest to praktykowane, głównie w Eucharystiach „wspólnotowych”. Można wówczas, uwzględniając przepisy liturgiczne, dostosować liturgię do poziomu percepcji osób z upośledzeniem umysłowym.⁴³ Warto również wspólnocie parafialnej uświadomić fakt istnienia osób z upośledzeniem umysłowym oraz rozbudzić odpowiedzialność wszystkich jej członków za upodmiotowienie i formację religijną tych osób. Dlatego wskazany byłby także czynny udział osób z upośledzeniem umysłowym podczas Mszy św. parafialnych. Umożliwiłoby to „wyjście” wspólnoty na zewnątrz.

Zaangażowanie wspólnot w życie parafii jest ważne, gdyż, jak twierdzą rodzice członków ruchu „Wiara i Światło”, pomaga to osobom zranionym w inteligencji dostrzec drugiego człowieka. W tym dostrzeganiu zachodzić może relacja

⁴³ Por. K. M. Lausch, dz. cyt., s. 181-182.

zwrotna – parafia uznaje wspólnotę „Wiara i Światło” jako swoją integralną część. Chodzi o tworzenie jedności Ludu Bożego. „Świadomość wspólnoty z ludźmi chorymi i zdrowymi na płaszczyźnie Kościoła zbawiającego jest szczególnie ważna, ponieważ ona uwyraźnia i wychowawczo kształtuje sens samego cierpienia”.⁴⁴

Nieodzownym elementem w kształtowaniu religijności jest katechizacja. W katechezie osób z upośledzeniem umysłowym należy posługiwać się językiem prostym, dostosowanym do możliwości percepcyjnych słuchaczy. Test „Rysunek Boga” wykazał, że osoby ze wspólnot „Wiara i Światło” posługują się bogatą symboliką w wyobrażeniu Boga. Wydaje się uzasadniony postulat posługiwania językiem symboli religijnych w katechezie specjalnej.

W badaniach zaobserwowano, że spośród wszystkich grup badanych poziom rozwoju poznawczego jest najwyższy w grupie, która ma stałą katechizację. Ważne jest zatem, by nie zaniedbywano stałej katechezy w placówkach oświatowych (szkoły specjalne, szkoły życia), a także w Warsztatach Terapii Zajęciowej.

W niektórych przypadkach, zwłaszcza z głębszym upośledzeniem, może zachodzić potrzeba indywidualnego przygotowania do przyjęcia sakramentów. Wskazane jest, aby dokonywało się to w domu rodzinnym, co pomoże przełamać ewentualne opory ze strony najbliższego otoczenia w akceptacji upośledzenia umysłowego. W przygotowaniu do przyjęcia sakramentów warto też skorzystać z pomocy pedagoga specjalnego.

Istotna jest potrzeba indywidualnego przygotowania osób z upośledzeniem umysłowym do sakramentu pokuty i pojednania. Wydaje się wskazane, aby rachunek sumienia nie był tylko prostym wyliczaniem możliwych do popełnienia grzechów, ale zwróceniem uwagi na miłosierną miłość Boga. Wyniki przeprowadzonych badań uwidoczniły słabe na poziomie poznawczym rozumienie grzeszności u osób z upośledzeniem umysłowym. Do pobudzenia refleksji nad postępowaniem można także użyć bibliodram, na przykład z przypowieści o synu marnotrawnym i miłosiernym ojcu (Łk 15, 11-32), o nawróconej grzeszniczcy (Łk 7, 36-50), o talentach (Mt 25, 14-30).

Jednym z ważnych wniosków pastoralnych jest uwzględnienie prawdy, że „właściwa posługa Kościoła względem chorych wymaga „deklerikalizacji” dotychczasowych form duszpasterstwa”.⁴⁵ Troska o rozwój religijny osób z upośledzeniem umysłowym jest bowiem obowiązkiem wszystkich tych wierzących, którzy mają ku temu możliwości i predyspozycje zawodowe. Konieczne jest wyszczególnienie konkretnych wskazań dla duszpasterstwa osób zranionych w swojej inteligencji. Propozycje te dotyczą duszpasterzy, katechetów, rodziców lub opiekunów oraz wspólnot ruchu „Wiara i Światło”.

Duszpasterzom podejmującym pracę z osobami z upośledzeniem umysłowym powinny towarzyszyć następujące wskazania:

⁴⁴ B. Drożdż, *Duszpasterstwo chorych*. W: R. Kamiński, B. Drożdż (red.), *Duszpasterstwo specjalne*, Lublin 1998, s. 283.

⁴⁵ Tamże, s. 287-288.

- a) zauważać w parafii osoby z upośledzeniem umysłowym i pamiętać o ich podmiotowości;
- b) jeśli jest to tylko możliwe powinni oni zdobyć podstawową wiedzę o upośledzeniu umysłowym z zakresu psychologii rewalidacyjnej i pedagogiki specjalnej;
- c) nie unikać kontaktu z osobami niepełnosprawnymi umysłowo i ich rodzinami;
- d) nawiązać kontakty z rodzicami w celu zdobycia informacji o możliwości przyswojenia nowych wiadomości przez ich dzieci;
- e) podjąć starania o doprowadzenie osób zranionych w inteligencji do sakramentów;
- f) w przygotowaniu liturgii, w której mają wziąć udział osoby z upośledzeniem, dobrać teksty możliwie proste i starać się, aby kazanie było zobrazowane scenką rodzajową;
- g) powinni posiadać wrażliwość na potrzeby osób z upośledzeniem umysłowym i problemy rodzin związane z ich wychowaniem;
- h) istnieje potrzeba powołania w każdym Kościele partykularnym diecezjalnego kapelana wspólnot „Wiary i Światła”;
- i) referent do spraw osób niepełnosprawnych i upośledzonych winien opracować podręczny katalog, w którym znalazłyby się niezbędne informacje o ruchu „Wiara i Światło”.

Istotną rolę w procesie kształcenia religijnego osób z upośledzeniem umysłowym pełnią katecheci. Powinni oni pamiętać aby:

- a) koniecznie zdobyć przynajmniej podstawową wiedzę o upośledzeniu umysłowym;
- b) systematycznie prowadzić katechezę osób ze zranioną inteligencją;
- c) bazować na wiedzy, jaką uczniowie już posiadają i uwzględniać ich możliwości percepcyjne;
- d) korzystać możliwie najwięcej z języka obrazu, gestu, uczuć;
- e) stosować formy kontaktów pozawerbalnych możliwe do wykorzystania z osobami z upośledzeniem umysłowym, zwłaszcza scenki rodzajowe i elementy plastyki;
- f) wykorzystać elementy muzyki, tańca i śpiewu w katechezie;
- g) wskazana jest częstość powtórzeń wiadomości już przekazanych.

Osobami najbardziej znaczącymi w procesie wzrostu religijnego osób z upośledzeniem umysłowym są rodzice. Ważne jest, aby mieli oni świadomość, że są naturalnymi terapeutami i pierwszymi nauczycielami dla swojego dziecka. Powinni:

- a) pamiętać, że początki religijności dziecka związane są z przykładem rodziców;
- b) nie zaniedbywać formacji religijnej, nawet, gdy nie ma widocznych rezultatów;
- c) w religijnym formowaniu dzieci korzystać z pomocy duszpasterzy i katechetów;
- d) nie utrzymywać w swoich dzieciach poczucia bezgrzeszności;
- e) wspomagać duszpasterzy i katechetów w formowaniu sumienia swoich dzieci;

f) uczyć modlitw prostych, ale nie infantylnych.

Działania wspólnoty ruchu „Wiara i Światło” mają na celu pomoc w przeżywaniu sacrum przez osoby z upośledzeniem umysłowym. Wskazane jest, aby członkowie wspólnot:

- a) budowali przymierze miłości;
- b) pomagali osobom z upośledzeniem umysłowym przeżywać obecność Boga w ich życiu i kształtować świadomość Boga jako Ojca i Przyjaciela;
- c) towarzyszyli osobom słabym w przeżywaniu treści religijnych;
- d) dbali o systematyczność w przyjmowaniu sakramentów przez osoby upośledzone
- e) wyszukiwali w swoich środowiskach rodziny z dzieckiem z upośledzeniem i na miarę swoich możliwości ofiarowali pomoc.

Te wskazania pastoralne nie wyczerpują ogromu możliwości pracy nad rozwojem religijnym osób z upośledzeniem umysłowym. Należy poszukiwać wciąż nowych form.

W Diecezji Płockiej wspólnoty ruchu „Wiara i Światło” nie są liczne, pomimo, że nie ma parafii, w której nie byłoby osób niepełnosprawnych fizycznie lub umysłowo. Na terenie Diecezji Płockiej początek działalności ruchu „Wiara i Światło” datuje się na koniec lat 80-tych. Obecnie są trzy wspólnoty ruchu „Wiara i Światło”. Dwie z nich, nazwane: „Serce-sercu” i „Serce przy sercu”, przy parafii św. Stanisława w Płocku. Kapelanem tychże jest oddelegowany do tej posługi kapłan ze Zgromadzenia Księża Salezjanów. Obie wspólnoty liczą po ok. 30 osób. Spotkania odbywają się we wtorki o godz. 17.30. Trzecia wspólnota – „Nadzieja” działa przy parafii św. Jana Chrzciciela w Płocku. Kapelanem tejże jest oddelegowany wikariusz. Wspólnota liczy ok. 25 osób, spotkania odbywają się w piątki o godz. 17.00.

W działalność tych wspólnot w miarę możliwości włączają się także klerycy Wyższego Seminarium Duchownego w Płocku. Pracę wspomnianych wspólnot koordynuje odpowiedzialna regionu płocko-kutnowskiego, a jednocześnie prezes Stowarzyszenia Dla Propagowania Roli i Miejsca Osób z Upośledzeniem Umysłowym w Społeczeństwie „JESTEM” – pani Mirosława Klinger. Do niej także można kierować zgłoszenia do wspólnot oraz uzyskać informacje o możliwości pomocy osobom z upośledzeniem umysłowym. Kontakt pod numerem telefonu: (024) 263-62-44 lub tel. kom. 0-603-275-245.

Zakończenie

Podjęta tu próba włączenia się w nurt badań psychologiczno-pastoralnych nad rozwojem religijnym osób z upośledzeniem umysłowym może stanowić przyczynek do zrozumienia religijności wspomnianej grupy osób.

Badania umożliwiły wskazanie poziomu życia religijnego osób zranionych w swoim intelekcie. Możliwe stało się również wskazanie wyobrażeń Boga u tych

osób. Wyniki przeprowadzonych badań pozwoliły także odpowiedzieć pozytywnie na pytanie o wpływ wspólnot „Wiara i Światło” na rozwój religijny osób z upośledzeniem umysłowym.

Jednym z wielu ograniczeń, które pojawiają się w badaniach tego typu, jest trudność dotarcia do większej liczby osób z upośledzeniem umysłowym i w związku z tym oparcie wniosków na stosunkowo niewielkiej liczbie osób. Dlatego uzyskane wyniki należy z dużą dozą ostrożności odnosić do szerszej populacji. Badania zostały przeprowadzone na próbcie osób z lekkim i umiarkowanym upośledzeniem umysłowym i dlatego też nie można twierdzić, że potwierdzą się w grupie osób z pozostałych stopni upośledzenia umysłowego. Powodząc dalsze badania należy uwzględnić stopień znaczny i głęboki upośledzenia.

Upośledzenie umysłowe, będące trudnym darem i zadaniem dla konkretnych ludzi związanych z osobami nim dotkniętymi, zwłaszcza rodziców, może stać się drogą uświęcenia. Ruch „Wiara i Światło” stanowi w tym względzie wielką szansę, nie wykorzystaną do tej pory w stopniu wystarczającym.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Untersuchungen gehen in der Richtung, die Antwort auf die Frage zu finden, wie sieht die religiöse Entwicklung den geistig Behinderten aus. Es wurde die These geprüft: die Engagement in der religiöse Gruppen „Glauben und Licht” (*Arka* von J. Vanier) hilft den Behinderten, ihren Glauben zu vertiefen. Die empirische, psychologische Untersuchungen den 75 geistig behinderten Personen haben gezeigt, dass sie die beste Bedienungen für religiöses Leben in der Situation finden, wo die Ordenschwester die Sorge und Religion-sunterricht haben. Auch die Teilnahme im Leben der Gruppen „Glauben und Licht” gibt den Behinderten grosse Chance auf bessere Entwicklung ihres Religiosität. Die Seelsorge der geistig Behinderten ist wichtige und aktuelle Aufgabe für die Familie, die Kirche, die Schulle und das Gesellschaft.